

Зауваги до оцінок діяльності Лазаря Славіна у працях представників української діаспори 1950–1960-х років

Д. В. Черкаська

У статті розглянуто погляди на діяльність Л. М. Славіна, як керівника Інституту археології АН УРСР, представників української повоєнної діаспори М. О. Міллера, Я. І. Пастернака, П. П. Курінного та Н. Д. Полонської-Василенко, які були співробітниками зазначеного інституту в Києві або особисто знали його.

Ключові слова: Л. М. Славін, історія археології, діаспора, Інститут археології НАН України, радянська наука.

Питання розвитку археологічної науки в Україні у передвоєнні роки є досить суперечливим і складним. На кінець 1930-х рр. припадає остаточне інституціональне оформлення археології, як дисципліни, що ідеологічно підпорядковується марксистсько-ленінсько-сталінській доктрині. Цей процес співпадав з періодом масових репресій, а також призначенням на керівні посади у наукових установах представників комуністичної партії, а не фахівців, що і стало своєрідним водолілом у переході від «старої буржуазної» до «нової марксистсько-ленінської науки».

Дослідження зазначеного питання ускладнюється ще й тим, що практично усі документи, що стосувалися співробітників археологічних інституцій Києва з 1934 по 1941 рр. було знищено в липні 1941 року перед евакуацією наукових установ Академії наук УРСР до Уфи. Саме тому надзвичайно важливим джерелом для вивчення цього періоду стають роботи, що присвячені розвитку наукових інституцій, які видавалися українськими вченими в еміграції (Канада, Німеччина та США).

У статті розглянуто оцінки діяльності заступника директора, а згодом і директора Інституту археології Академії наук УРСР Лазаря Мойсейовича Славіна (1906-71), які зустрічаються у працях та спогадах археологів Михайла Олександровича Міллера, Ярослава Івановича Пастернака, Петра Петровича Курінного та історика Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко. Важливе значення цих робіт стосовно розуміння внеску Л. М. Славіна в організацію археологічної науки в УРСР полягає в тому що, що усі вище зазначені вчені не тільки були знайомі з Лазарем Мойсейовичем, а й безпосередньо працювали/співпрацювали з ним. При цьому на їхні оцінки також вплинули певні «штампи» відповідного часу.

Наталія Полонська-Василенко у своїй роботі, присвяченій історії Академії наук, зазначає, що до війни Інститут археології змінив трьох «партійних» директорів [таке формулювання використовувала Н. П. Полонська-Василенко – Д. Ч.]: після Ф. А. Козубовського (1934-1935) був М. І. Ячменьов (з 1936), а з 1938 року – Л. М. Славін» [10, с. 112].

Михайло Міллер так характеризував ситуацію в Інституті: «...директором був Ф. Козубовський. Після арешту Козубовського, з 1936 р директором був призначений М. Ячменев, комуніст, у минулому матрос, який не мав ні найменшого відношення ні до якої науки. При ньому Сектор [на той час вже Інститут – Д. Ч.] історії матеріальної культури було переіменовано в Інститут археології Академії наук УРСР. Проте з часу розгрому Всеукраїнського археологічного комітету в Україні майже не залишилося археологів, і археологічні роботи майже припинилися. Сектор історії матеріальної культури (до 1934 року), Інститут історії матеріальної культури (1934-1938 рр.) як і Інститут археології, були формальними установами без всякого змісту» [8, с. 106].

Історичні інституції Радянського Союзу були завжди під пильним наглядом влади, і одними з перших потрапили у жорна чисток та репресій. Те, що відомий радянський дослідник історії археології В. Ф. Генінг [3, с. 50-56] назвав реорганізацією структури центральних археологічних установ, в ході якої археологія була зорієнтована на задачі та методи досліджень в руслі марксистсько-ленінських ідей, М. А. Міллер характеризує так: «саме слово «археологія» було відкинуто і заборонено, як таке, що означає буржуазну, ворожу марксистську науку та замінено «марксистською історією матеріальної культури» [8, с. 63]. У цей час скорочується кількість археологічних експедицій та критикуються вчені-археологи старої школи, закордонні вчені, цювань зазнають і співробітники археологічних установ (Анрі Едуард Проспер Брейль, Густаф Коссина, Марселлін Буль і т. д.). І саме на цей складний період припадає діяльність вищезгаданих «партійних» директорів Козубовського, Ячменьова та Славіна.

Федір Козубовський організовував археологічні дослідження на Чернігівщині, Черкащині, працював в Ольвійській, Поліській, Вишгородській експедиції та на Перекопському перешийку, досліджував місто Коростень [4, с. 293]. Коло його наукових інтересів було достатньо широке – від поселень доби неоліту та бронзи до курганних поховань Київської Русі. Його фахова підготовка також була досить ґрунтовною: навчався в Смоленському учительському інституті та в 1929-33 рр. був аспірантом Одеського археологічного музею [7, с. 18-19]. Саме під час його перебування на посаді директора наукова діяльність Інституту історії матеріальної культури була переосмислена в дусі класово-пролетарської ідеології і націлена на вивчення закономірностей історичного розвитку, пов'язаних з історією матеріального виробництва.

15 жовтня 1935 року Ф. А. Козубовського було знято з посади директора через «хибне керівництво та протаскування ворожої ідеології в наукових роботах» [11, с. 25]. Одним з приводів до звільнення вченого стало написання некролога М. С. Грушевському [5, с. 107]. Згодом Ф. Козубовського було поміщено до психіатричної лікарні та страчено 2 вересня 1938 році [12, с. 125-126].

Про Миколу Ячменьова відомо дуже мало. 15 жовтня 1935 р. його було призначено на посаду директора Інституту історії матеріальної культури. Для цього його було направлено до Києва з Москви. Ячменьов був випускником

Ленінградського комвузу та закінчив Інститут червоної професури [5, с. 107]. Займав посаду директора до 2 вересня 1940 року (11; 25), а згодом його було переведено на адміністративну посаду у торговельну школу м. Львова [4, с.295]. У цей час в Інституті археології в Києві до роботи було залучено багато «старих фахівців» (проф. О. Оглоблін, В. Петров). М. Ячменьов так оцінював В. Петрова як вченого: «Є ще один співробітник Петров, про якого потрібно ще подумати. Він за фахом доктор літератури. З бесіди з ним у мене складається враження, що з нього толку не буде і, мабуть, доведеться його звільнити» [5, с.107]. Така оцінка В. Петрова показує невисоку обізнаність М. Ячменьова в кадрових питаннях, адже на той момент В. Петров, мав достатньо великий досвід у дослідженнях різних археологічних пам'яток: трипільської культури, скіфських та ранньослов'янських.

В цей же час в Інституті археології працюють: П. П. Курінний, В. Є. Козловська, І. В. Фабриціус, Н. Л. Кордиш та інші [10, с. 94-95], досить відомі спеціалісти з археології в той час, але більшість фахівців було репресовано. Для відновлення наукової діяльності установи в 1938 р. до Києва було запрошено в якості заступника директора Інституту археології з наукової частини Л. Славіна. Його переведення до Києва в першу чергу було пов'язано з тим, що фактично в Києві на той момент через репресії та переслідування не було фахових спеціалістів-археологів: «археологія на Україні була поновлена, але без українських археологів» [10, с. 112].

Лазаря Славіна некоректно називати «партійним директором» Інституту археології, через те що згідно з Особовими справами [1] [2] до КПРС вчений вступив лише в жовтні 1940 року (партквиток № 10440133), членом ВЛКСМ він ніколи не був. Він здобув серйозну фахову освіту як археолог (навчався в Ленінградському державному університеті у відомого вченого-археолога Б. В. Фармаковського і мав значний досвід роботи в археологічних експедиціях та Державній академії історії матеріальної культури у Ленінграді).

Запрошення на керівну посаду археології вченого з Ленінграду відповідало ще одній важливій задачі – об'єднанню на основі спільних науково-методично-ідеологічних засад основних наукових археологічних центрів ще з часів Російської Імперії: Києва, Москви та Ленінграда. Основою такого об'єднання стала відмова від «буржуазного речознавства», тобто від дослідження конкретного об'єкту, відірваного від загального контексту пам'ятки або групи пам'яток, націленого на пошук предметів, перехід до вивчення пам'ятки для подальшої реконструкції того суспільства, яке залишило її. Такий підхід цілком вписувався в марксистську парадигму тогочасної науки. Важливим стає здобуття усього комплексу матеріалів з досліджуваної пам'ятки. Усе це цілком узгоджувалося з тими методологічними засадами, які були закладені Б. Ф. Фармаковським для вивчення античних пам'яток, які використовували в роботі і його учні, одним з яких і був Л. М. Славін. Ще до революції Б. В. Фармаковський став відомим антикознавцем. У 1914 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії наук. Він мав надзвичайно якісну фахову освіту: польову школу він проходив у Е. Р. Штерна в Одесі, а згодом навчався європейським методикам здійснення археологічних розкопок в Афінах у видатних археологів того часу В. Дьорпфельда та Т. Омолля. Суть цієї методики полягала в дослідженнях

пам'ятки великими площами та окремо і послідовно за кожним шаром. Всі знахідки та шари обов'язково фіксувалися, а самі матеріали систематично публікувалися. Отже, якщо поглянути на Л. Славіна у контексті його освіти, то сміливо можна вважати, що він під час навчання опанував світовий досвід, оволодів методикою археологічних досліджень свого вчителя Фармаковського та став представником однієї з кращих тогочасних світових наукових шкіл в античній археології.

Крім фахової освіти Л. М. Славін ще мав великий досвід роботи в Державній академії історії матеріальної культури у м. Ленінграді, яка була провідним центром вивчення археологічних пам'яток Північного Причорномор'я. В 1937 році Державна академія історії матеріальної культури була перейменована на Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР і втратила свою автономність як археологічна інституція [8, с.105]. Це було пов'язано в першу чергу з тим, що Ленінградський інститут історії матеріальної культури став підпорядкований Московському Інституту історії матеріальної культури. Ймовірно, що одним з проявів таких трансформацій було переведення ленінградського вченого на керівну посаду до Києва.

Але не тільки Ленінградський інститут історії матеріальної культури зазнав значних змін, але і республіканські археологічні інституції, до яких в тодішніх умовах слід віднести і Інститут археології АН УРСР. Головним завданням археології стає «довести на підставі розкопів «Генезу східних слов'ян», довести, що вони були споконвічним населенням Східної Європи» [10, с. 112]. Фактично перед археологами ставилася задача створити наукове підґрунття теорії про «три братні слов'янські народи»: російський, український та білоруський, що мали спільне походження, історію та культуру.

Проте все ж таки Л. М. Славін був вченим, а не управлінцем, і одразу ж після переїзду до Києва активно розпочав свою дослідницьку роботу. М. А. Міллер зазначає, що саме Л. М. Славін висловлювався, що йому необхідно було створювати археологію «на порожньому місці» [8, с. 106]. Фактично це означало, що крім наукової та організаційної роботи, Лазар Мойсейович мав практично заново набирати штат для знекровленого репресіями Інституту археології. Ще однією проблемою стала відсутність фахової підготовки кадрів у вищих навчальних закладах, які б спеціалізувалися на археології.

За час роботи Л. М. Славіна як директора Інституту археології було скликано і проведено ряд великих наукових конференцій, на які приїжджало по 100 археологів, антропологів та геологів з усього Радянського Союзу, в першу чергу з Москви та Ленінграду. Втім, важливо зазначити, що ці конференції не відвідали голови Ленінградського Інституту історії матеріальної культури та Московського Інституту історії матеріальної культури – М. І. Артамонов та О. Д. Удальцов [8, с.106]. Потреба у конференціях такого масштабу не викликала ні в кого сумніву, і їх мав проводити Ленінградський Інститут історії матеріальної культури, але через посилення на те, що немає потрібних умов, організацію на себе взяв Київський Інститут археології на чолі з Л. М. Славіним.

Перша наукова конференція була проведена 7-9 січня 1939 року. На ній розглядалися питання, які були пов'язані з вивченням трипільської культури. Важливим моментом під час цієї конференції стало виголошення здобутків

Трипільської експедиції, яка була організована Інститутом археології у 1934-38 рр. Друга конференція була проведена 25-28 квітня 1939 року. Її тематика була пов'язана з узагальненням вивчення пам'яток скіфо-античної доби. Третя конференція проводилася 15-19 травня 1939 року спільно з радянською секцією Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду та Інститутом історії матеріальної культури Академії наук СРСР. На цій конференції розглядалися питання вивчення палеоліту, раннього неоліту та загального вивчення четвертинного періоду, які зібрали фахівців з багатьох галузей знань з багатьох регіонів СРСР. Четверта конференція була проведена 28 січня – 2 лютого 1941 року. Її темою стало вивчення пам'яток широкого часового діапазону – від неоліту до доби міді-бронзи [13, XXXIII-XXXIV]. Л. М. Славін активно сприяв тому, щоб ці конференції відбулися і були проведені на високому науковому і організаційному рівні.

В цей же час Інститут археології відновлює видання фундаментальних археологічних досліджень з античної, трипільської та слов'яно-руської археології [8, с. 106]. Важливу роль відіграє централізація археологічних досліджень на теренах УРСР. Було запроваджено систему видачі «відкритих листів», які дозволяли проводити розкопки виключно фахово підготовленим людям. А в післявоєнний час починають виходити друком випуски фахових археологічних журналів, й видаються вони українською мовою: «Наукові записки Інституту історії та археології» (1945 р.), «Археологія» (1947 р.), «Археологічні пам'ятки УРСР» (1949 р.) [9, с. 28]. Варто зазначити, що одним з ініціаторів створення цих видань виступав саме Л. М. Славін, як директор Інституту археології.

У 1940 році, коли Л. М. Славін очолював Інститут археології, у Львові було створено філію Інституту археології, яка фактично була спадкоємицею археологічної секції Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Її керівником став Маркіян Смішко, який займався вивченням давніх слов'ян. Співробітниками цієї філії стали відомі львівські археологи – Стефан Круковський, Ярослав Пастернак, Казимир Маєвський та інші. З моменту заснування ця філія активно співпрацює з Київським Інститутом археології. Вчені зі Львова брали участь в експедиціях та конференціях, що організовувалися Інститутом археології під керівництвом Л. М. Славіна. На жаль, включення до співпраці представників львівської археологічної школи було перервано війною, і багато з львівських археологів після завершення війни емігрували до Польської Народної Республіки, але контакти з Інститутом археології та особисто Л. М. Славіном не перервалися. Наприклад, в 1950-60 рр. було організовано спільні радянсько-польські експедиції до Ольвії (1956-57 рр.), де польський загін очолив Казимір Маєвський, а також відбулося стажування польських археологів на кафедрі археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка, яку створив і очолював Л. М. Славін.

Ярослав Пастернак (відомий український археолог, що працював у львівській філії Інституту археології УСРС, а під час Другої світової війни змушений був емігрувати і довгий час працював над дослідженнями проблем української археології у Канаді) у 1969 році у своєму листуванні з Миколою Аркасом (філолог та історик українського походження, працював у США, займався вивченням історії Причорномор'я), рекомендує йому взяти карту давньогрецьких колоній

Північного Причорномор'я, автором якої був Л. М. Славін, Я. Пастернак сам використовував її у своїх працях, через те, що позначення на ній виконані українською мовою [6, с. 112-113]. Варто зазначити, що Славін походив з м. Вітебськ (Білорусь), з єврейської родини, навчався у Ленінграді, але після переїзду до Києва в 1938 році, почав вивчати українську мову, що видно за документами того періоду, і протягом життя дуже багато своїх праць друкував саме українською мовою.

Отже, в працях представників української діаспори закріпилося усталене уявлення про «партійних» директорів, які очолювали Інститут археології АН УРСР: Ф. Козубовський, М. Ячменьов та Л. Славін. Втім, таке узагальнення не є коректним, враховуючи, що через репресії, які охопили кадри археологічних інституцій в кінці 1930-х років, ці самі інституції практично залишилися без співробітників. Зокрема, досягненням Л. М. Славіна стало відновлення наукової діяльності Інституту археології та значне розширення векторів його діяльності (відкриття філії Інституту археології у Львові, проведення великих археологічних конференцій Всесоюзного масштабу, підготовка наукових кадрів тощо).

Примітки:

1. *Архів* відділу кадрів Інституту археології НАН України: Личные дела сотрудников, уволенных в 1972 г. Буквы С–Я. Славин Лазарь Моисеевич (1944–1971). Без нумерації. Листок по учету кадров.
2. *Архів* Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особова справа Л. М. Славіна (1944–1970 рр.), 67 арк. Листок по учету кадров.
3. *Генинг В. Ф.* Очерки по истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов) / В. Ф. Генинг. – К.: Наукова думка, 1982. – 225 с.
4. *Інститут археології* Національної академії наук України. 1918–2014 / Гол. редактор Толочко П. П. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2015. – 668 с.
5. *Колесникова В. А., Михайлова Н. Р., Чернозал І. В., Науменко Н. В.* Історія Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України // *Археологія*. – 2008. – № 4. – С. 104–111.
6. *Крушельницька Л. І.* Епістолярна спадщина Ярослава Пастернака / Лариса Крушельницька. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – 306 с.
7. *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. Енциклопедичний словник / Г. Г. Мезенцева. — Чернівці: Сіверська думка, 1997. — 205 с.
8. *Миллер М. А.* Археология в СССР / М. А. Миллер. – Мюнхен: Институт по Изучению Истории и Культуры СССР, 1954. – 160 с.
9. *Пастернак Я. І.* Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. І. Пастернак. - Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961. – 783 с.
10. *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська Академія Наук (Нарис історії) / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 411 с.
11. *Станіцина Г. О.* Особистість Л. М. Славіна за матеріалами Наукового архіву ІА НАН України / Г. О. Станіцина // *Археологія*. – 2007. – № 1. – С. 21–30.

12. Шовкопляс І. Г. До 75-річчя від дня народження Ф. А. Козубовського / І. Г. Шовкопляс // Український історичний журнал. – 1970. – № 8. – С. 125-126.
13. Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966) / І. Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка, 1969. – 340 с.

Черкасская Д. В. Замечания к оценкам деятельности Лазаря Славина в трудах представителей украинской диаспоры 1950 - 1960-х годов.

В статье рассмотрены взгляды на деятельность Л.М. Славина, как руководителя Института археологии АН УССР, представителей украинской послевоенной диаспоры М.А. Миллера, Я.И. Пастернака, П.П. Куринного, Н. Д. Полонской-Василенко, которые были сотрудниками данного института или лично знали его.

Ключевые слова: Л. М. Славин, история археологии, диаспора, Институт археологии НАН Украины, советская наука.

Cherkaska D. V. The activity of Lazarus Slavin as represented by the works of scientists of Ukrainian Diaspora in 1950's and 1960's.

The article presents views on activity of Lazarus Slavin, when he was holding the titles of Deputy Director and Director of the Archaeology Institute of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR, by the representatives of the Ukrainian postwar diaspora: Myhailo Miller, Yaroslav Pasternak, Petro Kurinniy and historian-Natalia Polonska-Vasylenko, who were colleagues scientist in Kiev or knew him personally.

Keywords: Lazarus Slavin, history of archeology, diaspora, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Soviet science.